

Även om de teorier som vi har diskuterat i den här boken ger olika svar på *varför* en handling är fel eller *varför* en viss åtgärd bör utföras, så är de ofta överens om att handlingen är fel och att åtgärden bör vidtas. (s. 169)

Detta är säkert sant, men jag är övertygad om att det finns praktiska miljöfrågor där teorierna inte är överens om att en handling är fel, boken hade nog tjänat på att ta upp dessa. Eftersom boken delvis riktar sig till en "intresserad allmänhet" kan de teoretiska resonemangen kännas överflödiga om de inte tillämpas på praktiska exempel.

Detta är dock bara en liten invändning, överlag är boken en mycket bra introduktion till miljöetiken och den uppfyller syftet att "presentera, systematisera och diskutera" några förslag på lösningar till miljöproblemen.

GUSTAV ALEXANDRIE

Soldater

Sönke Neitzel och Harald Welzer. Översättning: Svenja Hums
Brombergs, 2013. 460 s. ISBN 978-91-7337-372-2

Under senare år har vad som brukar kallas situationistisk psykologi blivit allmänt uppmärksammat. Vi har blivit vana att höra att man kan förvänta sig i stort sett vad som helst av vem som helst, även rena illgärningar, om situationen är sådan att den gör ett visst – ohyggligt – betedande till ett naturligt svar på vad situationen kräver. Också människor som anser att det är fel att döda kan t.ex. göra det, om de deltar i ett experiment där ledaren för experimentet säger sig ta hela ansvaret för vad de gör. Det brukar sägas vara lärdomen av Milgrams berömda lyd-nadsexperiment. I detta fick försökspersoner, som trodde att de ingick i ett pedagogiskt experiment avsett att utvärdera om bestraffning kunde förbättra inlärningen, ge vad de trodde var elektriska stötar till en individ i rummet intill. Detta påstods vara "straffet" för att personen i rummet intill misslyckats med att lösa sin uppgift. I ett av försöken gav en majoritet vad de trodde var dödliga stötar till försökspersonen i rummet intill! Till Milgrams experiment har fogats exempel där den som är på gott humör hjälper människor i nöd, den som är på dåligt humör (p.g.a. av utebliven växel i en telefonkiosk) inte hjälper till. Den som har bråttom att hålla ett föredrag om den barmhärtige samariten hastar förbi en nödlidande på gatan medan den som har gott om tid stannar och hjälper till, osv. Ännu ett i raden av arbeten, som bygger på och vill illustrera och kanske också understödja den situationistiska

hypotesen är boken *Soldater* (Brombergs, 2013) av Sönke Neitzel och Harald Welzer. Boken publicerades ursprungligen på S. Fischer Verlag med titeln *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten och Sterben*. Den svenska översättningen är gjord av Svenja Hums.

Boken, som i huvudsak flyter bra i sin svenska språkdräkt, bygger på ett spektakulärt nyfunnet källmaterial. Under andra världskriget avlyssnade de allierade tyska (och italienska) krigsfångar. Vad de sade, i samtal sinsemellan, dokumenterades och skrevs ned. Dryga 10 000 tyska krigsfångar i brittiska läger blev föremål för denna övervakning, och i USA finns material som omfattar fler än 3 000 krigsfångar. Till detta kommer dryga 1 000 tyska krigsfångar som avlyssnades i läger runt Medelhavet. Fångarnas samtal är ordagrant återgivna. Bara det brittiska materialet omfattar 48 000 sidor omfattande mellan en halv och 22 sidor per dokumenterat samtal. Detta material ramlade en av författarna, Sönke Neitzel, på mest av en slump år 2001 i det brittiska riksarkivet i Kew. Självt historiker kontaktade han då den andre författaren, Harald Welzer, som är socialpsykolog. Ett forskningsprojekt inleddes, som nu bl.a. utmynnat i denna bok.

De dokumenterade samtalen ger, menar författarna, en intressant inblick i hur de tyska krigsfångarna resonerade. Och i deras resonemang kan man få nyckeln till förståelsen av hur de handlade under kriget.

SOLDATER SOM KRIGETS ARBETARE

Det är framför allt en fråga som upptagit forskarna. Av samtalen framgår att så gott som alla soldater var väl bekanta med de förbrytelser, som begicks under kriget. De kände till att miljontals ryska krigsfångar och civila mördades, de kände till judeutrotningen som den fortgick i öst. Ja, de kände inte bara till allt detta, de hade också varit långt djupare inblandade i skeendena än vad man tidigare trott. Det var inte bara SS som mördade. Vanliga tyska soldater tog också del i övergreppen. Hur var detta möjligt? Författarna försöker att med stöd av den situationistiska psykologin och fynden i dokumentationen av fångarnas samtal med varandra finna en förklaring. Så här ser den ut i grova drag.

Soldaterna hade en gemensam ”referensram”. Innehållet i denna var sådant att det normalt inte ifrågasattes. Det togs för givet. Det medförde att de omfattade en gemensam stridsmoral. De såg på sig som yrkesutövare (dvs. de levde upp till Ernst Jüngers definition av soldaten som en ”krigets arbetare”), och förstod vad det innebar att sköta soldatvärvet väl. Man skulle visa tapperhet, strida till sista patronen, vara plikttrogen, lyda order, göra sitt bästa för de företag man var invecklad i utvecklades på planenligt sätt. Man hade en grundmurad solidaritet med fosterlandet och en stark tilltro till Hitler.

Allt detta var sådant man hade gemensamt. I övrigt kunde man skilja sig åt på många olika sätt. Några var övertygade nazister. Andra ogillade nazismen. Bland dem som ogillade nazismen fanns de som ändå tyckte att judepolitiken var bra. Bland nazisterna fanns de som ogillade judepolitiken. Sådant var emellertid inget normalt tema i diskussionen soldaterna emellan. Snacket dem emellan gick ungefär som det gör på en arbetsplats. Man skröt om hur man skickligt skjutit ned plan, utplånat mål från markytan; endast för att krydda olika historier togs ohyggliga omständigheter med, som att kvinnor och barn dödats och att fångar man våldtagit protesterat och gjort motstånd. Också sådana händelser infogas i ett slags vardagligt sammanhang: det krigiska arbetets. Man hyllar nationen och Hitler, men nazismen är inte något centralt tema. De flesta soldater tycks vara tämligen ointresserade av politik. Det sköter sitt jobb och bekymrar sig först och främst om arbetsgemenskapen.

En viktig aspekt av synen på kriget som ett arbete är också att arbetsgemenskapen under kriget ju är näst intill total. Det medför att vad som formlar soldaternas handlingar är andra soldaters förväntningar och krav, som är just soldatlivets krav. Vad familjen där hemma, hustru och barn tänker, blir ovidkommande i situationen. Handlingar styrs inte av några hänsyn till dem.

Den gemensamma referensramen gjorde det möjligt för soldaterna att oreflekterat delta i övergrepp och förbrytelser, utan avseende på den egna "privata" inställningen till dessa fenomen. Allt som kunde ses som en del av att man skötte sitt jobb utfördes utan protest. Vissa var också beredda att gå utöver vad plikten krävde av dem, som att för sitt eget höga nöje döda civila. Andra kunde nöja sig med att pliktskyldigast låta sådant passera. Så här sammanfattar författarna en viktig slutsats de anser sig kunna dra:

I detta nya [militära] sammanhang dödar soldater judar utan att vara antisemiter och kämpar "fanatiskt" för att försvara sitt land utan att vara nationalsocialister. Det är dags att sluta överskatta ideologiernas betydelse. Ideologier må ge upphov till krig men de förklarar inte varför soldater dödar eller begår krigsförbrytelser. (s. 337)

En hypotes som författarna har är att det, då kriminella handlingar kan ses som en del av tjänstgöringen, inte behövs någon tillvänjning, någon "brutalisering", för att man ska kunna utföra dem. Man tar raskt itu med vad som hör till jobbet, oavsett hur motbjudande det man gör under andra omständigheter skulle te sig. Det är ju också vad den situationstiska psykologin säger: oavsett vår karaktär kan vi utföra ohyggliga handlingar i "rätt" typ av situation. Vi behöver inte först bli odjur för att kunna bete oss som sådana.

Forskarna tycker sig få stöd för denna hypotes i vad som sägs i samtalen mellan krigsfångarna. Om den stämmer borde man också kunna förvänta sig att omvändningen ska gälla. Den som utfört ohyggliga förbrytelser i ett sammanhang borde tämligen lätt kunna återanpassas till ett fredligt civilt liv, då kriget är över. Om detta har emellertid författarna inget att säga.

Allt detta gäller den ordinära krigsmakten, som därför behandlas med ett slags kålsuparmoral. Tyska soldater är inte annorlunda än t.ex. amerikanska i Vietnam eller Irak. SS, menar författarna, var emellertid annorlunda. Där fanns en mer politiserad referensram och ett slags principiell fanatism och brutalitet. Den manifesteras i handling, på så vis att SS-förbanden tycks ha gått längre i sina förbrytelser än vad man gjorde inom den ordinarie krigsmakten (även om det är en gradskillnad snarare än en artskillnad) men den manifesteras framför allt i synen på våldsamma och kriminella handlingar. Här bejakas sådant som dödande av kvinnor och barn, vilket inom krigsmakten normalt utfördes med någon form av verbala förbehåll. Ordet ”fanatism” har här, som hos Hitler, en positiv klang.

REFERENSRAMAR

Ett generellt problem med den situationstiska psykologin är att den ser oss människor som ett slags svarta lådor. Den förutser hur vi ska handla i vissa situationer, men den säger mycket litet om mekanismerna bakom vårt handlande. Varför lyder vi i lydnadsexperimenten? Varför gör vi vad vi inser är fel handling? Varför hjälper vi inte andra om vi är på dåligt humör eller har bråttom.

Här finns utrymme för spekulation. Kanske störs vår moraliska perception av vårt dåliga humör eller vår brådska? Men varför handlar vi mot vår egen moral i Milgrams försök? Tanken om en ”referensram”, som är central i boken *Soldater*, kan vara ett steg mot en djupare förståelse. Begreppet är emellertid, trots att de har en fundamental betydelse i bokens förklaringar av soldaternas beteende, av undflyende karaktär. Det är inte klart definierat. Jag tror också man får säga att det är delvis missvisande karaktäriserat. Författarna säger sig vilja beskriva hur soldaternas värld ”såg ut” (s. 12) när vad de rimligen kan avse väl bara är att beskriva hur soldaterna *uppfattade* sin värld. Jag tror man ska förstå en referensram som en uppsättning föreställningar om vad som förväntas av dem i den situation där de befinner sig. Dessa uppfattningar ”strukturerar” deras upplevelser (s. 16) och gör också våldsamma och kriminella handlingar i deras egen föreställningsvärld ”rimliga” och ”begripliga” (s. 17). Referensramen tillhandahåller ett ”tolkningsmönster” som gör att man kan se sådant handlande som meningsfullt eller åtminstone nödvändigt och ofrånkomligt (s. 32).

Ett problem med tanken om en referensram, som en uppsättning föreställningar, är att den inte har något att säga om vad människor önskar och vill göra. Det förutsätts att soldaten helt enkelt gör vad som förväntas av honom. Varför gör han det? Tanken om en referensram innebär bara att vi har lättat på locket till den svarta lådan. Vi vet vad soldaterna tror och vad de gör. En variabel fattas emellertid, vad de vill. Författarna menar helt riktigt att deras förklaringsmodell inte är av rational choice-karaktär. De vill inte förstå soldaternas handlande som något som emanerar från "kausala skäl och rationella kalkyler" (s. 35). Jag misstänker att just detta är illa översatt, men jag tror tanken är just att man inte kan förstå deras handlingar som förnuftiga i ljuset av vad de tror och vill åstadkomma. Det är i stället styrt av sociala normer – de handlar "inom ramen för sociala relationer" (ibid.). Men varför inte tränga djupare in i den svarta lådan och ändå försöka se deras handlande som rationellt, i en konventionell bemärkelse. Det har föresvävat mig att ekonomen och spelteoretikern Cristina Bicchieris tanke om sociala normer här skulle ha kunnat hjälpa författarna på traven. En social norm är, enligt Bicchieri, ett beteende, som en individ *vill* uppvisa, men hon vill detta bara förutsatt att hon tror att de flesta andra också kommer att göra det, antingen för att det helt enkelt är vad de vill göra, eller för att de fruktar sanktioner om de inte gör det. Man kan förstås fortfarande fråga sig hur sådana normer uppstår (den svarta lådan är fortfarande långt ifrån vidöppen då vi introducerat detta begrepp) men när de väl är på plats tror jag vi kan förstå sådant som blir till ett problem för Neitzel och Welzer. Jag tänker på krigets slutskede, då vissa soldater kämpade till sista patronen medan andra tog till flykten, kapitulerade och försökte rädda sitt eget skinn. Man kan notera att sådant som får soldater att ge upp är då de ser några andra göra det, eller då befälet låser in sig i en bunker. Med stöd av Bicchieris tanke om sociala normer kan vi kanske bättre förstå detta. Den militära referensramen byggde aldrig på någon ovillkorlig föreställning om att man skulle kämpa till den sista patronen. Detta var något man gjorde och ville göra, endast om man kunde förlita sig på att det var vad de andra också gjorde.

SLUTSATS

Är boken till sist trovärdig? Jag läser den med fascination och vill gärna tro att författarna på det hela taget har rätt. De rör sig, kan man säga, inom samma referensram som jag själv brukar göra. Det finns emellertid ett allvarligt metodproblem. Det är också en litterär svaghet. Teser framställs och *illustreras* med *lösryckta citat* från fångarna. Det är svårt att som läsare ta ställning till om urvalet av citat är representativt och riktigt.

Och man snuvas på det rika materialet. Man hade velat lära känna några individuella fångar bättre! Det unika är ju att de talar, till synes utan tanke på att de är avlyssnade, och utan att veta hur kriget ska sluta. De talar med varandra och de har ingen annan ambition än att göra intryck på varandra. Visst finns det enstaka sådana dokument att ta del av – framför allt vill jag framhålla Victor Klemperers dagböcker från krigsåren och tiden dessförinnan – men det material de stött på har mycket mer att ge. Man hoppas på fler böcker skrivna med detta nyfunna material som utgångspunkt.

TORBJÖRN TÄNNSJÖ

Den barnsliga relativismen

Ragnar Ohlsson och Kian Sigge

Carlssons förlag, 2013. 260 s. ISBN 978-91-7331-607-1

Mellan 2002 och 2004 bedrevs ett försök med filosofiska samtal med mellanstadieelever på några skolor i Stockholms förorter. Förhoppningen var att en tidig introduktion till filosofiska diskussioner skulle kunna skärpa elevernas kritiska tänkande. Kritiskt tänkande är på modet; att utveckla kritiskt tänkande anges ofta som en målsättning i utbildningssammanhang, inte bara i Sverige utan även i övriga världen. Sigge och Ohlsson är kritiska till detta myckna användande av begreppet kritiskt tänkande. Ges det en alltför snäv tolkning blir det alltför stort fokus på att hitta brister i andras argumentation, på bekostnad av en öppenhet för nya idéer. Ges det en vidare tolkning tenderar i stället begreppet att bli luddigt och urvattnat. Sigge och Ohlsson föreslår i stället att man bör ha som målsättning inom utbildningen att eleverna ska utveckla ett antal ganska tydligt definierade intellektuella dygder. De studerar sedan hur väl filosofisamtal i mellanstadiet utvecklar de nyss nämnda dygderna. Resultatet är tvetydigt. Eleverna verkar faktiskt utveckla förmågan att argumentera väl – men samtidigt drar de slutsatsen att det inte finns sanna eller falska, kanske inte ens bättre eller sämre, svar på filosofiska frågor; en sorts intellektuellt lättjefull extremrelativism vilken knappast är förenlig med ett dygdigt intellekt.

Boken är uppdelad i två delar. Den första delen ägnas helt åt att diskutera intellektuella dygder som ett alternativ till kritiskt tänkande. Ohlsson (som står för dessa kapitel) närmar sig först frågan om vad en intellektuell dygd är för något genom att diskutera om det finns intellektuella normer som skiljer sig från de snävt kunskapsteoretiska och de pragmatiska (där han innefattar de moraliska). Ohlsson argumenterar